

Fiatal felnőttek családi rítusai és a felnőtté válás jellemzői a családtól való leválás idején

Neulinger Ágnes – Mitev Ariel

agnes.neulinger@uni-corvinus.hu; ariel.mitev@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2015. 10. 02.

Átdolgozott változat beérkezése: 2017. 01. 24.

Elfogadás: 2017. 01. 27.

Összefoglaló: A családi kapcsolatok, benne a család megszokott működésének a rendje átalakul, amikor a fiatalok elhagyják a szülői fészket. A fiatalok a családtól való leválás idején átértelmezik a családi életben betöltött korábbi szerepeiket, miközben felkészülnek új szerepeikre és ezzel újradefiniálják a családhoz való tartozásukat. Ennek a folyamatnak a megértését támogatja a családi rítusok vizsgálata, hiszen a rítusok részben átkísérik az egyént egyik életszakaszból egy másikba, részben biztosítják a csoporthoz – jelen esetben a családhoz – való kötődést is. Kutatásunk kvalitatív módszertannal és a családi fészektől leváló fiatalok szempontjából mutatja be ennek a folyamatnak a sajátosságait, miközben értelmezi és gazdagítja a Vaskovics (2000) által javasolt dimenziókat a felnőtté válás időszakának vizsgálatára.

Kulcsszavak: család, fiatalok, rítus, kötődés

Bevezetés

A családi rítusoknak nagy szerepük van a családi összetartozás biztosításában és a családi közösséghez való tartozás megélésében, ugyanis a családi rituálék során létrejövő családi tevékenységekben a családtagok kinyilváníthatják és közösen megélhetik értekeiket, megerősíthetik a család egységét és kifejezhetik a család sajátos arculatát biztosító kollektív érzéseket és gondolatokat – fogalmazható meg a családi rítusok definíciója Emile Durkheim (2003 [1912]) általános rítusértelmezése nyomán. Ennek megfelelően a családi rítusok meghatározó szerepet játszanak a családok mindennapi életében, ünnepeiben és átmeneti állapotaiban egyaránt. Úgy is tekinthetünk a családi rítusokra, mint olyan láthatatlan szálakra, melyek a tagokat megtartják és megerősítik a család kötelékében, miközben részben elköteleződést, részben kötöttséget alakítanak ki a családtagok között. A családi rítusok vizsgálata a 20. század közepén lett népszerű, amiben nagy szerepet játszott a Bossard és Boll által 1950-ben publikált iskolateremtő könyv a családi rítusokról. Azóta a társadalomtudomány számos diszciplínájában foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel, így a szociológiában, a pszichológiában, a kulturális antropológiában, továbbá üzleti relevanciája miatt a marketing területén is (Neulinger 2013; Mitev–Neulinger 2016).

A családi rítusok vizsgálata illeszkedik az antropológiai kutatások 60-as és 70-es években népszerűvé vált kutatási megközelítéséhez, amely az egzotikus távoli társadalmak helyett egyre inkább a saját társadalom mindennapi életének megértését célozta. Ehhez kapcsolódóan a családdal foglalkozó történeti antropológia a család mikrohierarchiáját kutatja és foglalkozik a rituális alkalmakkal, benne az átmeneti rítusokkal is. Ezek a vizsgálatok nemcsak bemutatják a családi életet szervező szokásokat és a család mint gazdasági egység működését, hanem azt is jelzik, hogy mindezeknek milyen szimbolikus jelentésük van a család mikrohierarchiájára vonatkozóan (Klaniczay 1984). Tekintettel arra, hogy rítusok szekuláris tevékenységek esetében is vizsgálhatók, így a mai társadalomban és a fiatalok közösségeiben is értelmezhetők. Ahogy Moore és Myerhoff (1977) megfogalmazták, a rítusok valami láthatatlant tesznek láthatóvá és ez a családok működése esetében is érvényes. Továbbá Jeffrey C. Alexander (2006) szerint a mai társadalmaknak az a sajátossága, hogy kerülnek a kötelező érvényű rítusokat, a jelenkor rítusainak sajátosságát jelenti, és nem azt, hogy nincsenek rítusaik.

A családi rítusok fennmaradása számára azonban kihívást jelentenek az utóbbi évtizedek társadalmi változásai, amelyek a család életét sem hagyták érintetlenül. Eszerint megváltozott az együttélési formák mintája és megítélése, a gyermekvállalás ideje és körülményei, a család életmódja és a családi szerepek. Ez a jelenség mind Magyarországon, mind a fejlett ipari társadalmak széles körében megfigyelhető. A változást jól jelzi, hogy a 70-es éveket megelőzően gyakorlatilag a házasság volt az egyetlen elfogadható együttélési forma, majd később megjelentek a házasság előtti és helyetti együttélések, az újráházasodások és a tartós egyedül élések a fiatalok körében. Ezt egészíti ki a házasságkötés és a gyermekvállalás kitolódó időpontja, a fiatalok lassú „kirepülése” a családi fészkekből, valamint a házasságon kívüli születések növekvő aránya. Ezeket a változásokat számos hazai és nemzetközi kutatás vizsgálta, többek között Vaskovics (2014), Somlai (2011a, 2011b), Murinkó (2010), Spéder–Kapitány (2009), Tóth–Dupcsik (2007), Belch et al. (2005), Somlai–Tóth (2002, 2004), Whiteside (1989) és Moschis–Mitchell (1986) munkái.

A családtól való leválást kísérő családi rítusok felfedik azoknak a folyamatoknak a jellegzetességeit, amelyek a felnőtté válást kísérik, úgymint a családi életbe való bevonódás és kötődés átalakulása és a családtagok új szerepeinek a meghatározása. A fiatal felnőttek családi háztól való leválásának vizsgálata a rítusok elméleti kerete mentén segíthet értelmezni és gazdagítani a Vaskovics (2000) által javasolt dimenziókat¹ a posztadoleszcencia időszakának vizsgálatára. Jelen kutatás kvalitatív tartalom-elemzés segítségével, a fiatal felnőtt nézőpontjából és a rítusok elméleti megközelítését felhasználva mutatja be a hazai egyetemisták családi kötődéseit a családtól való leválás folyamata idején, valamint a családi rítusokon keresztül értelmezi a felnőtté válás jellemzőit, összehasonlítva a középiskolás és egyetemista korú tanulók tapasztalatait.

1 Ezek a dimenziók a tanulmány későbbi részében bemutatásra kerülnek, úgymint a jogi értelemben vett leválás, a közös fedél alól történő leválás, az anyagi-pénzügyi leválás, az önálló döntést eredményező leválás és a szubjektív leválás.

A fiatalok családi fészektől való elszakadásának folyamata

Az ifjúkor felnőtté válásának folyamatában egyre fontosabb szerepet tölt be a posztadoleszcencia szakasza, amely beékelődik a serdülő- és ifjúkor, valamint a felnőttkor közé (Vaskovics 2000). Eszerint a posztindusztriális társadalmakban a gyermek felnőtté válásának folyamata a következő szakaszokból áll: gyermek, kamasz/serdülő korú fiatal, fiatal felnőtt, felnőtt. A felnőtté válás folyamatának része a fiatal felnőttek családtól való leválása. Mindennek fontos eseménye a családtól való külön költözés, ami a felnőtté válásnak is fontos lépcsője.

A család szempontjából a gyermekek leválásának ideje az első gyermek családi fészekből való kirepülésével kezdődik, és addig tart, amíg az utolsó gyermek is elköltözik otthonról. Glick (1977) egyesült államokbeli adatok alapján azt állapította meg, hogy a 19. század nyugati társadalmában ez a folyamat átlagosan két évig tartott és jellemzően a szülők időskorára esett, majd a 20. században vált jellemzővé az, hogy a szülők már középkorúan átérték a gyermekeik családi fészektől való elszakadását. Aktuális európai adatok alapján elmondható (Eurostat 2013), hogy a 21. században újabb változás tanúi vagyunk, hiszen ismét kitolódik a gyermekek kirepülésének ideje, amelynek okai a jelen társadalmi változásaihoz kötődnek. Ez magában foglalja a lakosság házasságkötéshez való viszonyát, illetve annak ideálisnak tartott idejét. Ez az időpont Magyarországon, illetve általában a fejlett társadalmakban egyre későbbi életkorra tevődik, azaz jellemzővé válik, hogy az első házasságkötés ideje elhalasztódik. Mindez a kitolódott képzési idővel és a gazdasági helyzettel együttesen azt okozza, hogy a fejlett társadalmakban a fiatalok egyre később repülnek ki a családi fészekből (Vaskovics 2014; Spéder–Kapitány 2009; Cobb–Clark 2008; Beaujot 2006; Alders–Manting 1999). Mindez meghosszabbítja a felnőtté válás átmeneti idejét, és egyre szélesebb körben elfogadottá válik, hogy a serdülőkor, majd a fiatal felnőttkor huszonöt éves korig vagy tovább is eltarthat (Arnett 2000; Cote–Bynner 2008).

Az otthon lakó fiatal felnőttek csoportján belül két csoportot különböztethetünk meg: egyrészt azokat a fiatalokat, akik sosem hagyták el a családi fészket, másrészt azokat, akik korábban elhagyták azt és önállóan éltek, majd visszaköltöztek szüleik otthonába – őket gyakran nevezik bumerángxgyermeknek (Boyd–Prior 1989). Godfrey és Roberts (2011) a szüleikkel megszakítás nélkül együtt élők csoportját kétfelé osztja: ezek a fiatal felnőttek egyrészt lehetnek KIPPER-ek (Kids in Parents Pockets Eroding Retirement Savings), akik jellemzően nem járulnak hozzá a háztartás költségeihez, hanem szüleik támogatásával tartják el magukat, másrészt lehetnek NEETS-ek is („not in employment, education or training”), akik nem dolgoznak és iskolarendszerű képzésben sem vesznek részt, miközben a szüleikkel együtt élnek. A fiatal felnőttel való együttélés számos konfliktusnak a forrása is lehet a családon belül, hiszen a generációk egymáshoz való alkalmazkodása stresszel és konfliktusokkal járhat. Turcotte (2006) kanadai kutatása megállapítja, hogy azok a szülők, akik két fiatal felnőtt gyermekükkel is együtt élnek vagy legalább egy bumerángxgyermekkel élnek együtt, kétszer olyan gyakran jeleznek frusztrációt, mint azok, akiktől már kire-

pültek a gyermekeik. Az együttélés pozitívumai között említi ugyanakkor, hogy a fiatal felnőttek segíthetnek a háztartásban, valamint érzelmi támogatást és társaságot nyújthatnak a szüleiknek. Godfrey és Roberts (2011) értelmezésében a korábbi üres-fészek-szakasz, amely a szülők idejének és pénztárcájának felszabadulását jelképezte, az elhúzódó kamaszkorral és a fiatal felnőttek lassabb kirepülésével egyre inkább a kitolódott üres fészek szakaszává válik. Ez azt jelenti, hogy a szülőknek hosszabb ideig kell alkalmazkodniuk gyermekeikhez, és azok, akik már megtapasztalták a nagyobb szabadságot, nehezebben élik meg a fiatal felnőtt gyermekekkel való együttélést. Ezért okoz több konfliktust, ha gyermekük a külön költözés után visszaköltözik a szülői házba. Butterworth (2009) szerint ez a jelenség az Egyesült Királyságban minden ötödik tizennyolc és huszonöt év közötti fiatal felnőttet érint, azaz közel egymillió főt, akik vagy visszaköltöztek már a szüleikhez, vagy tervezik, hogy megteszik ezt.

A fiatal felnőtt gyermekkel való együttélés problémája abból is fakad, hogy amíg a kilencvenes években és az ezredforduló környékén a fejlett ipari társadalmakban élő szülők megengedhették maguknak, hogy otthont adjanak fiatal felnőtt gyermekeiknek, köszönhetően a jó anyagi körülményeiknek és a kisebb családméretnek (Goldscheider 2000), addig az utóbbi évek pénzügyi-gazdasági válsága a családok lehetőségeit is behatárolta, így a gyermekkel való együttélés áldozatokat követel a családoktól. Ahogy Butterworth (2010) megállapítja, az angliai szülők 93%-a hozzájárul otthon lakó gyermeke kiadásaihoz, továbbá kétharmaduknak vissza kellett fogadniuk napi kiadásait, hogy támogatni tudják gyermeküket. Az említett tényezőkön túl a családforma is befolyásolja, hogy otthon marad-e, hazaköltözik-e egy fiatal felnőtt. Turcotte (2006) kutatásai szerint azokban a családokban, ahol a szülők együtt élnek, nagyobb valószínűséggel laknak fiatal felnőttek, mint ahol a szülők elváltak, egyedül élnek.

Vaskovics (2000) szerint a leválásnak – a jogi értelemben vett felnőtté válástól eltekintve – nincs konkrét időpontja, hanem egy olyan folyamatról van szó, amely az egyéni és társadalmi jellemzőktől függően rövidebb vagy hosszabb időtávon is elhúzódhat és a következő dimenziókban ragadható meg:

- *Jogi leválás:* nagykorúvá válás, amely véget vet a szülői gyámság időszakának és lehetőséget ad a politikai életben való részvételre.
- *Közös fedél alóli leválás:* elköltözés a szülői otthonból.
- *Anyagi-pénzügyi leválás:* anyagi függetlenség, az anyagi önállóság kezdete, ami jellemzően saját kereseti lehetőséget és saját munkahelyet jelent.
- *Önálló döntést jelentő leválás:* önálló, felelősségteljes részvétel a gazdasági, kulturális és politikai életben, benne önálló pályaválasztás, munkahelyválasztás, partnerválasztás.
- *Szubjektív leválás:* a felnőtté válás érzete és ennek megfelelő magatartás.

A családi fészektől való leválás folyamata tipikusan a kamaszkorban kezdődik és tart a saját háztartás és/vagy család megteremtésének idejéig. Amennyiben az intézményszerű tanulás két meghatározó időszakát, a középkölés és egyetemista éveket

vizsgáljuk, akkor ezeken keresztül a serdülőkorú fiatalok és fiatal felnőttek családtól való leválásának különböző szakaszait ragadhatjuk meg (lásd az 1. táblázatot). A leválás folyamatában a jogi leválás értelmezése egyértelmű, hiszen ezt Magyarországon a betöltött 18. életév jelenti. Eszerint a középiskolások még egyértelműen nem felnőttek, míg a felsőoktatásban tanulók igen. Azonban a szülői háztartástól való függés tekintetében Magyarországon a leválás jellemzően nem történik meg a gyermek 28 éves kora előtt (Eurostat 2013), ami a férfiaknál 29 évet, a nőknél 26,6 évet jelent átlagosan. Így mind a középiskolások, mind a felsőoktatásban tanulók jellemzően a szülői otthontól függnek, ami az együttlakást és az anyagi-pénzügyi függést is magában foglalhatja. Az anyagi függés annak ellenére is jellemző, hogy a mai gyermekek magasabb elkölthető jövedelemmel rendelkeznek, mint elődeik (Lintonen et al. 2007). Amennyiben a középiskolások csoportját tekintjük, akkor ez hazánkban átlagosan havi 3300 forintra rúg a 8–14 éves korcsoport esetében (Ipsos 2008), és forrása jellemzően a zsebpénz, az ajándékként kapott pénz, illetve a munkából származó pénz (Kovács és mtsai 2011). A felsőoktatásban tanulók rendelkezésére álló pénzügyi keret magasabb, azaz havi bevételük átlagosan 66 000 Ft, 20 000 és 200 000 Ft között szóródva (Napi Gazdaság 2012). A szubjektív leváláshoz a magyar lakosság szerint a felelősségvállalás és a döntési önállóság a legfontosabbak, majd ezt követik a befejezett tanulmányok, a nagykorúság és a munkavállalás, anyagi függetlenség (Murinkó 2010).

1. táblázat: A felnőtté válás elért szintjének értékelése a leválás egyes dimenziói szerint

	Középiskolás évek	Felsőoktatási évek
Jogi leválás	Nem történt meg	Megtörtént
Közös fedél alóli leválás	Kevésbé jellemző (kivéve a más városban tanulók)	Inkább valószínűsíthető
Anyagi-pénzügyi leválás	Kevésbé jellemző (saját kereset megjelenhet)	Inkább valószínűsíthető (akár teljesen megtörténik)
Önálló döntést jelentő leválás	Kevésbé jellemző	Inkább jellemző
Szubjektív leválás	Kevésbé jellemző	Inkább jellemző (akár teljesen megtörténik)

Forrás: saját szerkesztés Vaskovics (2000) alapján

Összességében megállapíthatjuk, hogy a fejlett társadalmak családjaiban a fiatal felnőttek szülői fészekből való kirepülésének folyamata hosszabb és így időben lassabb lett. Mindez elnyújtja a felnőtté válás folyamatát és egyúttal megváltoztathatja a családi kapcsolatok minőségét. Ennek a változásnak a megismerését és mélyebb megértését tehetik lehetővé a családi rítusok a család életében betöltött jelentőségük és ismételt jellegük miatt.

Családi rítusok

A családi rítus meghatározása

Bossard és Boll (1950: 9) szerint a családi rítusok „mintaszerűen előírt formális viselkedések, jellemzően újra és újra ismétlődő eseményekre, alkalmakra és szituációkra vonatkoznak”. Ezek a rítusok lehetnek mindennapiak, mint a vasárnapi családi ebéd és a szombati családi mozi, vagy kötődhetnek olyan családi hagyományokhoz és ünnepekhez, amelyekre ritkábban kerül sor, úgymint a családban a születésnapok megünneplése és a családi nyaralások. Bossard és Boll (1950) három fő tényezőt említenek a családi rítusok kapcsán, ezek (1) az előírászerűség, (2) az elkötelezettség és (3) a folytonosság. Ugyanakkor feltehető a kérdés, hogy mikor beszélhetünk rutinszerű családi tevékenységekről és honnantól minősíthető egy családi tevékenység rítusnak. Goody (1977) alapján ugyanis a szabályozottság, az ismétlés a társadalmi élet alapja és sokszor rutinszerű, azaz ezektől még nem válik egy tevékenység rituálissá. Fiese és szerzőtársai (2002: 382) alapján a családi rutinok és rituálék három dimenzió mentén választhatók el egymástól (lásd az 1. ábrát), úgymint (1) a kommunikáció jelentése, amely lehet funkcionális vagy szimbolikus, (2) az elkötelezettség mértéke, amely lehet felületes vagy mély, és (3) a folytonosság, amely lehet egyszerű ismétlés vagy generációkon átívelő szokás. Eszerint a család rutintevékenységei mindig célhoz kötődnek, csak az elvégzésükig érdekesek, illetve rendszeresen ismétlődnek és közvetlenül megfigyelhetők mások által. A családi rituálék ezzel szemben szimbolikus jelentéssel bírnak, tartósak és érzelmekkel átszöttek, miközben jelenésüket igazán csak a családtagok értik. Emellett Spagnola és Fiese (2007) a csoportidentitás jelentőségét, Smit (2011) a családi emlékezet kialakulását és megtartását hangsúlyozza a családi rítusokhoz kapcsolódóan. Ezeket a megközelítéseket tekintve Bossard és Boll (1950) definíciója a legmegengedőbb, mert nem elsődleges célja a rítus elkülönítése a rutintól, hanem minden olyan családi interakciót rítusként vizsgál, amelyhez a család kötődik, azt rendszeresen végzi és a tevékenységet formalitás kíséri. Kvalitatív kutatásunk is ezt a megközelítést fogadja el és ennek megfelelően elemezi a családi rítusokat.

1. ábra: A családi rítusok és a családi rutintevékenységek megkülönböztetése

	Rutin		Rituálé
Kommunikáció	Szükségszerű		Szimbolikus
Elkötelezettség	Felületes	↔	Tartós és érzelmi
Folyamatosság	Gyakran ismételt, külsőleg is érthető		Generációkon át, belső interpretáció

Forrás: Saját szerkesztés Fiese és szerzőtársai (2002) alapján

A személyközi rítusokat Wolin és Bennett (1984) három csoportba sorolják, úgymint (1) ünnepek, (2) hagyományok és (3) minták szerinti interakciók. Az ünnepek jellemzője, hogy ritkán, évente néhány alkalommal kerülnek megrendezésre, úgymint a kulturális, nemzeti és vallási ünnepek. Ezeket az eseményeket adott kultúrkörön/valláson belül mindenki ugyanakkor és jellemzően ugyanúgy ünnepelni. A hagyományok gyakorlására gyakrabban kerül sor, és idesorolhatók a születésnapok, évfordulók, nyaralások, amelyek részben mindenkire jellemző közös jegyekkel, részben egyéni, egyedi jellemzőkkel is bírnak. A minták szerinti interakciók napi/heti rendszerességgel zajlanak, úgymint a közös étkezések vagy a rendszeres hétfégi programok. Wolin és Bennett (1984) a minták szerinti interakciókat egyértelműen elhatárolják a rutinoktól. A különbségtétel alapja, hogy a minták szerinti interakciókat a résztvevők fontosnak és jelentőségteljesnek ítélik meg, míg a rutinszerű magatartásra ez nem jellemző. Ez illeszkedik Bossard és Boll (1950) megközelítéséhez is. Időbeliségét tekintve a minták szerinti interakciók tevékenységei alakulnak ki legelőször, eszerint azon párok életében, akik rövidebb ideje vannak együtt, a minták szerinti interakciók nagyobb valószínűséggel vannak jelen, mint a saját családi hagyományok vagy ünnepek.

A családok rituális tevékenységeit bemutató korábbi kutatások alapján néhány főbb megállapítás tehető a családi rítusok jellegzetességeiről és jelentőségéről. Ezek szerint a családi rítusok erősítik az egyéni elköteleződést a család irányában (Campbell–Ponzetti 2007; Kiser et al. 2005), továbbá elmondható, hogy a családi élet minősége jellemzően magasabb, ha vannak jól működő családi rítusok. Ezt igazolja Pearson és szerzőtársai (2010) vizsgálata, ami szerint a rendszeresen eltöltött közös időhöz kötődő rítusok megnövelik a kapcsolat minőségével való elégedettséget. Crespo és szerzőtársai (2008) kutatása alapján megállapítható, hogy azok a házaspárok, akik több időt és energiát szántak családi rituáléokra, jobb és közelebbi párkapcsolattal jellemezhetők. Továbbá Kissné (2005) hazai kutatása szerint azokban a családokban, ahol több és érzelmileg intenzívebb rítus a jellemző, egyúttal alacsonyabb stressz-szint-ről számolnak be a családtagok. Emellett jellemző a családi rítusokra, hogy a tagok számára általában jelentősek, megteremtik a csoport identitását és egyúttal az egyéni identitást is befolyásolják (Smit 2011; Pearson et al. 2010; Rook 1985). A családi rítusok fontos jellemzője, hogy a családi kapcsolattartás lehetőségének biztosításában is kulcsszerepet játszanak (Campbell et al. 2011; Smit 2011). Időben vizsgálva és a trendeket tekintve az eddigi kutatások alapján az állapítható meg, hogy a korábban nagyobb közösségekben, így például a nemzeti szinten megélt ünnepek egyre inkább családi rituálékká válnak (Caplow 1982).

Tekintettel arra, hogy a családi rítusok a család által rendszeresen végzett és a számukra jelentéssel bíró tevékenységekben nyilvánulnak meg, így megértésük is lehetséges ezen tevékenységeken keresztül mind a családi mindennapok, mind a család átmeneti állapotainak esetében. Ennek megfelelően a témában végzett empirikus kutatások – amelyeknek gyakorlatát jelen kutatás is követi – a családi tevékenység tanulmányozásával jutnak el a családi rítusok megértésére.

A felnőtté válást kísérő átmeneti rítusok

Az átmeneti rítusok (*rites de passage*) adott kultúrában értelmezhetők, és ennek a kultúrának a képe formálják azokat, akik a rítus szereplői (B. Erdős és mtsai 2003; Mitev 2006). Turner (2002 [1969]) szerint az életszakaszok közötti átmenetben az érintettek nem tartoznak egyik világhoz sem, hanem két világ között vannak. Eszerint a szülői fészket elhagyó fiatal felnőttek már nem tartoznak a szüleik világába, de még saját önálló életük sem alakult ki. Az átmeneti rítusok – úgymint a felnőtté válás/önálló élet kezdete – és a tartós állapotok változtatják egymást, így az egyén élettapasztalatában mind az állandóság, mind az átmenetiség megjelenik (Turner 2002 [1969]).

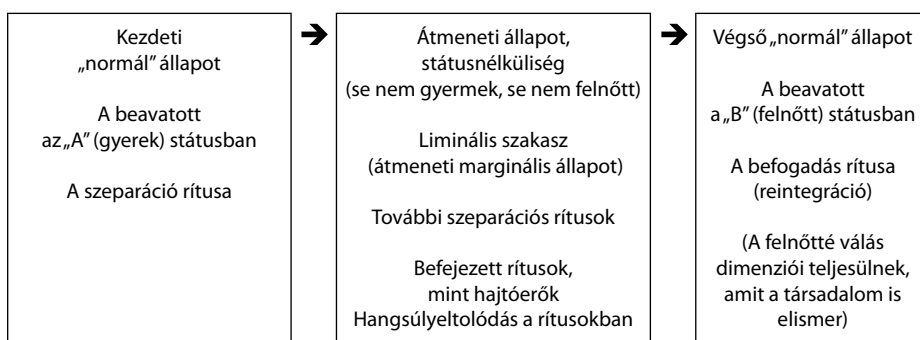
Van Gennep (2004 [1960]) meghatározásában az átmeneti rítusoknak három jellegzetes fázisa van. A rítus első szakasza a szeparáció (elkülönülés), ahol az egyén elszakad korábbi szerepeitől és kapcsolataitól. Ezt követi a liminalitás fázisa (átmenet/határszakasz), amelyben az egyén korlátozott ideig részese lehet a „communitas”-nak, azaz a kultuszokban megnyilvánuló közösség élményének. A köztes világban mozogva az egyén ekkor elszakad az eddigi ismerős szerepeitől, és státusza egyenlő lesz a rítus többi szereplőjével, a beavatandókéval. A harmadik, utolsó szakasz az inkorporáció vagy újraegyesülés/visszafogadás szakasza, azaz a beépítő fázis. Ebben a szakaszban az egyén új tudása birtokában visszatér eredeti életvilágába, de már új, megváltozott, többnyire magasabbnak értékelt státuszban. Az átmeneti rítusban az élmény megszentelt, az út a káoszról a kozmoszba vezet, és célja a tagok közötti viszony visszaállítása, az egyensúly felé törekvés (Turner 2002 [1969], 1982). Az átmeneti rítusok a tágabb közösség szempontjából nézve azért jelentősek, mert az egyéni státusz váltásában megünnepelik az ezt elősegítő közösségi teljesítményt, miközben az ünnep lehetőséget ad az „elhasználódott” idők megújítására is (Eliade 1987). Ezzel összekapcsolódik egymással az individuális és a közösségi aspektus megbonthatatlan egészet alkotva (Mitev 2006). Van Gennep (2004 [1960]) az átmeneti idő bemutatására az ajtón való átlépés analógiáját használja, ahol az ajtó elválasztja és össze is köti az új és a régi világot. Az ajtó innenső oldalán található az elválási rítusok, míg a túloldalán a befogadási rítusok. Az átmenetet pedig magán az ajtón való átlépés fejezi ki. Felfogásunkban a középiskolás évek idején nyílik ki a felnőtté válás ajtaja, amely az egyetemista évek alatt is jellemzően nyitva van. Eszerint a fiatal felnőtt ekkor két világ határán áll, már nem gyermek, de még nem is teljes értékű független felnőtt. A felnőtté válás jellemzően a családalapítással (benne a házasságkötés rítusa) és a munkába állással (benne a dolgozó lét befogadó rítusaival és szimbolikus fogyasztásával) válik befejezetté. Ezt az átmeneti időszakot Erikson (1991: 58) pszichoszociális moratóriumként írta le: „A társadalom, amely tisztában van azzal, hogy a fiatalok legrajongóbb elkötelezettségeit is gyorsan meg tudják változtatni, hajlandónak mutatkozik arra, hogy haladékat, úgynevezett moratóriumot adjon nekik, türelmi időt arra a szakaszra, amelyben így már nem gyermekek ugyan, de cselekedeteik és alkotásaik mégsem döntőek jövőbeni identitásuk szempontjából. Luther

idejében a kolostor volt, legalábbis többek számára, egy lehetséges pszichoszociális moratórium, egy lehetőség arra, hogy az ember elhalaszthassa döntését arról, hogy valójában mi is ő és mivé szeretne válni.”

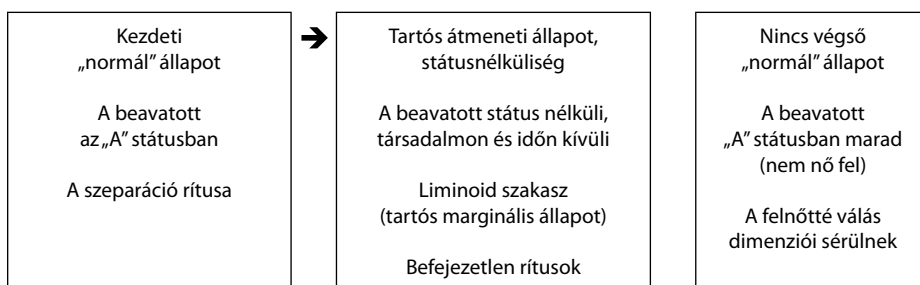
A felnőtté válás folyamata megérthető a befejezett és a befejezetlen rítusok min-tájára. A felnőtté válás akkor fejeződik be, amikor a Vaskovics (2000) által definiált leválások (próbatételek) mindegyike megvalósul. Addig az egyén a liminális (köztes) állapotban van, ahol küzd a leválás különböző dimenzióival, egészen addig, míg minden próbatételt nem teljesít (2. ábra).

2. ábra: A felnőtté válás mint a befejezett és a befejezetlen átalakulás

A befejezett átalakulás sémája

A befejezetlen átalakulás sémája

Forrás: Péley (2002), 38. old. alapján és kiegészítve

A felnőtté válás egy olyan folyamat, amely bizonyos határkövekkel nagyszerűen szakaszolható. Ezek a határkövek valójában rítusok, amelyek feltördelik a folyamatos időt, határvonalat jelölnek ki (valami lezárult és valami más kezdődik), és ideálisan szintlépésre (karakterfejlődésre) készítetik a szereplőket. Bár az idő folyamatos, az ember által létrehozott társadalmi világ ideje számos diszkontinuitással tördelt,

mivel a rend iránti igény megköveteli, hogy kategóriákban gondolkodjunk, úgymint diák vagy diplomás, gyermek vagy felnőtt (Leach 1996). Az idő mesterséges tördelésére (és egyúttal a zűrzavarban való rendteremtésre) nagyszerűen alkalmasak a rítusok, amelyek az egyes rövidebb vagy hosszabb időszakok végét és az újak kezdetét jelzik.

Úgy is mondhatnánk, a felnőtté válás útja rítusokkal van kiköveztve, hiszen a napi rítusok (azaz a minták szerinti interakciók, lásd Wolin és Benett [1984]) jelentik az utca követ, a mérföldkövet pedig a nagyobb magnitúdóval rendelkező hagyományok (pl. születésnap, évforduló, nyaralás) és ünnepségek (pl. diplomaosztó, karácsony). Ez azt is jelenti, hogy a sikeres felnőtté váláshoz egy sor befejezettnek tekinthető rítust kell átélni, ráadásul olyan módon, hogy a rítusokban minőségi ugrásnak kell bekövetkeznie. Ez a minőségi ugrás megfigyelhető olyan hangsúlyeltolódásokban, mint az egyén rítusban betöltött szerepe, vagy hogy mennyire válik a rítus valódi társadalmi ajándékká (Driver 1991). Ugyanis Driver szerint a rituálék „társadalmi ajándékokhoz” juttatják az abban részt vevőket. Ilyen társadalmi ajándék, hogy a rituálék (1) rendet teremtenek a társadalomban, (2) közösségi élményhez juttatnak, valamint (3) esélyt adnak az egyén jelentős átalakulására.

Mindezek alapján a felnőtté válás olyan megarítusnak, vagyis olyan bennfoglaló keretrendszernek tekinthető, amely meghatározza a kiinduló (fiatal) és végső állapotot (felnőtt). A két állapot között találjuk a korábban már említett pszichoszociális moratóriumnak hívott átmeneti állapotot (Erikson 1991 alapján), amely annak fényében lesz liminális (átmeneti marginális) vagy éppen liminoid (tartósan átmeneti), hogy az egyén milyen sikeresen halad a felnőtté válás útján. Ha azonban a leválás nem minden dimenziója teljesül, akkor a személy a liminoid állapotban rekedve tartósan a marginális szerepben marad, ahol már lényegesen kisebb az esély a visszatérésre, a társadalmi reintegrációra. Ebben az esetben a rítus transzformatív, átalakító ereje elveszik, a közösségi ünnepek helyett akár az egyéni krízisek is tagolhatják az időt (B. Erdős és mtsai 2003). Mivel a mai társadalom alapvetően „beavatásszegény” (Péley 2002), az egyén kinőtt státusát gyakran a szükségesnél tovább tartja fenn, amiben nem ritkán környezete (pl. a család) is támogatja. Így annak ellenére, hogy a rítusok ismétlődése stabilitást ad és rendet teremt a zűrzavarban, a minőségi változás nélkül lezajló, rutinszerűen ismétlődő események inkább arra utalnak, hogy az egyén a liminoid státusban ragad (pl. „mamahotel”, szülőknél maradás).

Ezt az átmeneti időt azonban nemcsak az egyén, hanem a család szintjén is vizsgálhatjuk. Eszerint a családi közösséget érintő átmeneti idők egy része kedvező és örömteli, hiszen a család bővülésével jár. Ez kötődhet a fiatal felnőttek tartós partnerkapcsolataihoz, amely tagság az együttéléssel, majd a házasságkötéssel szilárdul meg. Továbbá idetartozik, amikor gyermek születik a családba. Az átmeneti idők másik része kedvezőtlen változást jelez és a család méretének csökkenésével jár. Ilyenek lehetnek a partnerkapcsolatok felbomlása/válások, továbbá a családban történt haláleset. Ezeket a változásokat a család részben rítusokon keresztül éli meg (házasságkötés, keresztelő, temetés), részben a család életében jelenlévő rítusokon kereszt-

tül realizálódnak. Utóbbira példa, amikor a családi ünnepeken megjelenik a fiatal felnőtt partnere és bemutatásra kerül a család közösségének, vagy amikor a gyermek felnövekedéséhez kötődő rítusok (érettségi, diplomaosztó) adnak lehetőséget a megváltozott összetételű (válással, halálessel érintett) családoknak arra, hogy átalakult formában is megélik az egységüket. Whiteside (1989: 35) újrarázasodott családok rituáléit vizsgálva megállapította, hogy a közös gyermek életének átmeneti rítusai lehetővé teszik a megváltozott családforma megélését azzal, hogy alkalmat adnak a régi és új tagok találkozására. Ezek az átmeneti rítusok, úgymint a ballagás, diplomaosztó, házasságkötés, jellemzően egy alkalommal kerülnek megrendezésre, így nem teszik lehetővé azt, hogy az egymást nem ismerő tagok külön ünnepeljenek. Ezáltal ezek az események még azoktól a tagoktól is megkövetelik a részvételt, akik a helyzetet egyébként érzelmeik, sérelmeik vagy lelki fájdalmuk miatt elkerülnék. Mindez azt is jelenti, hogy az ezeken a rítusokon való részvétel alkalmat ad a családtagok számára, hogy újradefiniálják szerepüket a megváltozott új családon belül, valamint ezt az új szerepet a környezetük felé egyértelműen kommunikálják. Mindezzel a családi rítusok a válságba került család egységének megőrzését is támogatják.

A felnőtté válást több olyan átmeneti rítus is kíséri, amely a család közösségét is érinti. A középiskolai éveket záró ballagás, majd a felsőoktatásban töltött éveket záró diplomaosztó, továbbá a házasságkötés jellemzően együtt járnak – a Vaskovics (2000) által használt kategóriákat idézve – a jogi leválással, a szülői házból való elköltözéssel (közös fedél alóli leválás) és az anyagi-pénzügyi leválással. Ezek a leválások azonban nem egy-egy időpillanatra koncentrálnak, hanem akár éveket is átfoghatnak. Ezáltal ezeknek az éveknél és mindennapi családi rítusaiknak, családi hagyományaiknak és ünnepeiknek a megismerése a felnőtté válás folyamatának a megismerését teszi lehetővé.

Kvalitatív kutatás

A kutatás célja

A családi rituálék vizsgálata jellemzően a családtagok közös tevékenységeinek megismerésével történik (lásd például Pearson és szerzőtársai [2010], Campbell és szerzőtársai [2011] munkáit). Jelen kutatásban is a családi tevékenységekből indultunk ki, mégpedig azokból, amelyek a megkérdezettek számára középiskolás korukban és egyetemistaként fontosak voltak. Ezzel elfogadtuk Bossard és Boll (1950) rítusmeghatározását, és minden fontosnak tartott, felidézett családi eseményt rítusnak tekintettünk. A vizsgált két időponttal a családtól való elszakadás két időpillanatát kívántuk megragadni és egymáshoz képest megérteni. Mivel ezt egy feltáró kutatásnak szántuk, nem szerettük volna eleve meghatározni, hogy mely családi eseményről nyilatkoznak a résztvevők, hiszen az is lényeges szempont volt, hogy a megkérdezettek mit tartanak fontosnak, azaz melyek voltak számukra a legemlékezetesebb családi történések.

Retrospektív narratív kutatás

A retrospektív kutatásnál a kutatók arra szólítják fel a résztvevőket, hogy idézzenek fel egy-két korábban megtörtént eseményt (esetünkben két emlékezetes családi eseményt), ahol a múlt a jelenrel való kapcsolata alapján értelmezhető. A múlt felidézése mindig annak alapján történik, hogy az milyen fontos a jelen szempontjából (Otnes et al. 2006).

Mivel a múlt a jelen kontextusában érthető meg, ezért a retrospektív kutatást gyakran az a kritika éri, hogy szubjektív és túlságosan is a válaszadók emlékeire épít, a memória pedig nem tévedhetetlen, főként akkor nem, ha hosszú idő telik el az esemény bekövetkezése és annak felidézése között. A múltba révedve jelentősnek tűnő események a felmerülés pillanatában gyakran igencsak jelentéktelenek. Ráadásul azért is kritizálják, ami valójában az egyedisége, hogy idiografikus adatokra épít (Wall-Williams 1970). Az idiografikus megközelítés szerint a személyiség folyamatosan változik és a környezettől elválaszthatatlan, ezért a megismerés alapvető eszköze a belemerülés, megértés, valamint a folyamatos kommunikáció (Csepeli 2015). Az emberek narratívákban fejezik ki, hogy a múlt miként is viszonyul a jelenhez (Richardson 1990), a kutatás résztvevői olyankor újra megismertetik saját magukkal a múlttal, de mindezt a jelen kontextusában teszik (Otnes et al. 2006).

A kutatás során a következő kérdéseket használtuk, melyekre válaszolva az alanyok megosztották a számukra fontos családi eseményeket rövid esszé formájában:

1. Egyetemista éveidből idézz fel részletesen egy olyan családi eseményt, amely számodra a legemlékezetesebb. Írd le részletesen az eseményt és az ezzel kapcsolatos érzéseidet!
2. Középiskolás éveidből idézz fel részletesen egy olyan családi eseményt, amely számodra a legemlékezetesebb. Írd le részletesen az eseményt és – amennyire emlékszel – az ezzel kapcsolatos érzéseidet!
3. Hogyan írnád le a legfontosabb különbségeket a két esemény között?

Amint látható, a feladat kiírásában nem szerepel a rituálé szó, mivel nem az az érdekes, hogy tudja-e valaki a szó jelentését vagy sem, hanem emlékezetes, a megkérdezettek számára lényeges családi eseményeket kívántunk feleleveníteni. Az elemzés mind a három kérdésre adott válasz alapján készült.

Adatfelvétel és minta

A kutatásra 2015 tavaszán került sor a Budapesti Corvinus Egyetem marketing mester szakos diákjai körében, akik mind egy adott kurzus hallgatói voltak és csak egy szakirány tanulóit fedik le. Mindez természetesen korlátja a kutatásnak. Az eredmények tehát nem általánosíthatók tágabb sokaságra, vagyis például olyan fiatalokra, akik nem vesznek részt a felsőoktatásban, hiszen ehhez további kutatásokra lenne szükség. A kutatásnak ugyanakkor nem célja az általánosítás (legfeljebb elméleti értelemben), hiszen a fő cél az alapvető mintázatok feltárása volt. A kutatásban 71-en

vettek részt, ami összesen 142 történetet eredményezett. A középiskolás évekből 19 volt az utazással, nyaralással kapcsolatos, 16 a ballagásról, szalagavatóról, 13 születésnapról, 8 karácsonyról, 15 pedig más családi eseményről szólt. Az egyetemi évekből 17 a diplomaosztóról (ez vette át a ballagás szerepét, ahol szintén egy korszak lezárása történt), 16 az utazásról, nyaralásról, 9 a születésnapról, 9 a karácsonyról, 5 a házassági évfordulóról, 4 az esküvőről, 11 pedig másról szólt. A résztvevők 22–26 év közöttiek (22 éves: 7 fő, 23 éves: 26 fő, 24 éves: 18 fő, 25 éves: 15 fő, 26 éves: 3 fő), közülük 18 a férfi és 58 a nő.

Kódolás és elemzés

Az elemzést tartalomelemző szoftver (QSR NVivo) segítségével végeztük. Az elemzésnél kódoltuk mind az epizodikus narratívumokat, mind pedig a kérdésekre adott válaszokat, ahol a résztvevők összehasonlíthatták egymással a két időszak eseményét és hozzátehettek saját interpretációjukat. A kódolás alapvetően két lépcsőben történt, először, amennyire lehetett, megpróbáltuk zárójelbe tenni (Gadamer 1993) a már előzetesen ismert kategóriákat és előfeltevéseket, a második lépcsőben azonban felhasználtuk az ismert szempontokat is. Bár az eredményeket számos perspektívából be lehet mutatni, ebben a cikkben kizárólag a szociológiai szempontból érdekes strukturálásra koncentráltunk.

Az *első lépcsőben* kizárólag az adatok elemzése során kialakuló kategóriákat használtuk. Mivel a szakirodalomban ismert kategóriák, valamint az előfeltevések használata jelentős mértékben meghatározza a kutató gondolkodásmódját, ez azzal a veszéllyel jár, hogy azokat erőlteti az adatokra, ahelyett, hogy inkább saját kategóriákat hozna létre. Glaser (1992) emiatt azt tanácsolja, hogy a kutató a létező dolgok, elméletek erőltetése helyett inkább általánosabb érdeklődéssel vesse bele magát az adatokba.

A valódi megértés tehát azzal kezdődik, hogy képesek vagyunk felfüggeszteni (zárójelbe tenni) saját előfeltevéseinket (Gadamer 2003). Az előzetes tudás-zárójelezés tudatos tevékenység, melynek során a kutató az elemzés megkezdése előtt reflexív módon feltárja előzetes ismereteit, előítéleteit, és a kutatási folyamat során végig arra törekszik, hogy ezeket tudatosan félretegye. A zárójelezés nem az előzetes tudás kitörléséről szól (ez természetesen nem is lehetséges és nincs is értelme), hanem annak tudatos felismeréséről, felfüggesztéséről és az attól való eltávolodásról (amennyire az lehetséges). Minél jobban képesek vagyunk az előítéletek által létrehozott keretek széttörésére, annál könnyebben tudunk másfajta (vagyis nem előzetesen determinált) nézőpont alapján tekinteni az adatokra (Horváth–Mitev 2015).

A *második lépcsőben* már szabad teret engedtünk a korábbi kutatásokból származó elméleteknek és szempontoknak. Ez a lépcső Strauss és Corbin (1990) logikájához áll közel, akik megengedik a szakirodalomban már létező fogalmak használatát a kódolás során, bár nem gondoljuk azt, hogy ezt a folyamatot túlságosan le kell szabályozni. Ezzel a kombinált kódolási technikával egyrészt lehetővé válik az új elméletek spon-

tán kifejlődése (*emerging theories*), másrészt pedig a már létező elméletek vagy szempontok integrálása is.

A kutatás eredményei

Bár a történetek számos dimenzió és struktúra szerint elemezhetők (pl. a rítus összetevői, folyamata, pozitív és negatív kimenetelű rítusok), szociológiai szempontból lényegesnek és relevánsnak gondoljuk Vaskovics (2000) dimenzióit. A bemutatás logikája az, hogy a dimenziókat egyesével, a középiskolás és felsőoktatási évek élményeit egymással összevetve mutatjuk be.

A fiatalok családi fészektől való leválása más jegyeket mutat a középiskolás évek idején, amikor az elszakadás egyre hangsúlyosabbá válik, valamint az egyetemista évek során, amikor a leválási folyamat a végéhez közeledik. A leválás az önálló döntés kialakulása és a szubjektív leválás dimenzióinak tekintetében a legmeghatározóbb a fiatalok történeteiben. Ehhez a két szinthez köthető jelentéstartalmak jelennek meg a leggyakrabban a szövegekben, és lakóhelytől, anyagi lehetőségektől függetlenül foglalkoztatják a történeteiket megosztó fiatalokat. Mindezt az egyéni élethelyzet egészíti ki a leválás többi dimenziójával, úgymint saját otthon vagy szülőkkal együttlakás, továbbá a munkahely megléte vagy hiánya. Ennek alapján elmondható, hogy a vizsgált fiatalok körében a leválás elsősorban a már megtörtént dimenziók mentén értelmeződik és tudatosul, azaz jellemzően múltorientált megélést és nem jövőorientált tervezést jelent.

Jogi leválás

A dimenziókat egyenként értelmezve elmondható, hogy a jogi leválás tényére alig történik utalás a történetekben, ahol mégis, ott kizárólag a középiskolás évekhez kötődik, ami gyakorlatilag magában foglalja a 18. életév betöltésének idejét, így releváns korosztályi élményt mutat. Az alábbi idézet jól példázza, hogy a jogi leválás önmagában nem enged automatikusan felnőtté válást, mivel a többi dimenzióban (pl. közös fedél alóli leválás, anyagi leválás) nem történt változás, vagyis „minden maradt a régi-ben”. A társadalom (illetve annak bizonyos szereplői) továbbra sem tekint rá felnőttként, például a személyijét továbbra is elkérik.

„Középiskolás éveim alatt töltöttem be a 18. életévemet. Emlékszem, hogy kíváncsian vártam ezt a napot, azt hittem, hogy valami más lesz majd azután, azon túl, hogy legálisan fogyaszthatok és vehetek alkoholt vagy cigarettát. Azonban nem sok minden változott: akárcsak azelőtt, minden esetben elkérték a személyimet, mert jóval fiatalabbnak néztek, ami még a mai napig is így van. Ugyanúgy otthon laktam, szüleimtől kaptam a pénzt, stb.” (nő, középiskolás évek)

A közös fedél alóli leválás

A közös fedél alóli leválás csak az egyetemista időszak történeteiben jelenik meg, ami nem meglepő a fiatalok szülői házból történő elköltözésének tipikus idejét tekintve.

Ezen belül is főként a vidékről Budapestre költöző fiatalok történeteiben szerepel, akik jellemzően mindannyian említik is ezt a tényt. A budapesti és szüleikkel együtt élő diákok történeteiben a különköltözés és különélés abban az esetben hagy mélyebb nyomot, ha külföldön kell hosszabb (pl. féléves) időszakot tölteni. A középiskolás éveknél domináns szempont a szülőkkel való összezártság (függetlenül attól, hogy van-e külön szoba vagy nincs), a hozzájuk (és más családtagokhoz) történő alkalmazkodás. A közös fedél egyúttal nagyobb lehetőséget ad a fiatalok ellenőrzésére is.

„A gimnáziumban a családommal laktam együtt borsodi kisvárosban, mindenben tőlük függtem. Volt ugyan külön szobám, lehetőségem volt elvonulni, de mindig kellett hozzájuk alkalmazkodnom, sokszor olyan programokon is részt vennem, amiket egyáltalán nem szerettem volna.” (nő, középiskolás évek)

A felsőoktatási éveknél egyértelműen megjelenik a függetlenedés és a nagyobb szabadság, valamint a kevesebb interakció a szülőkkel. A találkozások referenciapontja így eltolódik (a sok együtt töltött időtől a kevesebb együtt töltött időre változik), emiatt az alany jobban értékeli azokat a pillanatokat, amikor újra találkozhat családtagjaival. Ezeknél a találkozásoknál megjelenik a befogadó (reintegráló rítus), ami a középiskolás korszaknál főként akkor fordul el, ha a gyermek valamilyen útvjáról (tanulmány, nyaralás) tér haza. Több esetben is megfigyelhető, hogy a különköltözés milyen erős lökést ad a felnőtté válásnak, aminek gyakori első nyitánya, ha az egyetemista hosszabb időre ösztöndíjasként külföldre megy.

„Az egyetem megkezdésekor felköltöztem a fővárosba, rengeteget függetlenedtem, sokkal nagyobb szabadságot kaptam. A családdal hétvégezte vagy még ritkábban találkoztam, és így a kevés együtt töltött időt sokkal inkább értékeljük. Amikor hazamegyek, egy-két napig mindenki a kedvemben szeretne járni, utána persze visszaáll minden a normális kerékvágásba.” (nő, felsőoktatási évek)

„Közben elköltöztünk apától, felnőttem, diplomát szereztem, külföldön éltem leszakadva kicsit a szülőkről.” (nő, felsőoktatási évek)

Anyagi leválás

Érdekes és egyben érzékenyebb téma az anyagi leválás dimenziója. Azok, akik dolgoznak és önálló keresettel rendelkeznek – bár kevesen vannak a vizsgált mintában –, jellemzően utalnak az anyagi függetlenségre a felidézett családi események kapcsán (elsősorban indirekt módon), azonban azok, akik munkahellyel nem rendelkeznek, erre a szempontra nem térnek ki. A középiskolás években a stabil szülői háttér (amennyiben létezik ilyen) anyagi biztonságot is adhat, ugyanakkor ennek észlelt ára van, ami az erősebb szülői kontrollban fejezhető ki. Az alábbi idézetnél megfigyelhető az a retrospektív módszerre jellemző sajátosság is, hogy az egyén a jelen kontextusának függvényében értelmezi a múlt eseményeit (pl. albérlet, munkahely problémái).

„17 évesen nem kellett azon aggódnom, hogy vajon találok-e munkát a következő félévre, aminek következtében az albérletet is könnyebben tudom majd fizetni, és nem utolsósorban szakmai ismereteim is gyarapodhatnak. Tehát még gondtalan volt az élet az előttem álló főiskolai/egyetemi felvételtől eltekintve. Élveztem, hogy gyerek vagyok, élveztem, hogy nincs semmire gondom, és tudtam, hogy bármi történik is, a családi fészekben helyem van még jó pár évig. Ennek persze meg kellett „fizetni az árát”, hiszen a szülői kontroll is nagyobb volt; amit a felnőttkor küszöbén álló fiú nem élvez túlságosan.” (férfi, középiskolás évek)

A felsőoktatási éveknél egyértelműen megfigyelhető, hogy a középiskolás korszakhoz képest nagyobb erőforrás áll rendelkezésre, ami megnöveli az anyagi kérdésekben való egyéni és családi döntéshozatal képességét. Akik dolgoznak, kifejezetten fontosnak tartják ezt megemlíteni, valamint azt, hogy komolyan hozzájárulnak egy-egy családi esemény anyagi finanszírozásához, valamint ezzel kapcsolatosan a szervezési feladatok is intenzívebbé váltak.

„Egyetemista koromban teljesen más volt a helyzet, ekkor már bőven kivettem a részem a szervezésből, és nem csak azért, mert megkértek rá, hanem azért, mert én szerettem volna, hogy így legyen. Arról nem is beszélve, hogy ekkor már az anyagi részébe is beszálltam a dolognak.” (férfi, felsőoktatási évek)

Önálló döntést jelentő leválás

Az önálló döntések jellemzően az egyetemista évek során válnak valósággá, míg a középiskolás fiatalok számára az önálló élet számos kérdése irreleváns és nem értelmezhető. Ebben az időszakban gyakran előfordulnak olyan események, amikor az egyén csupán „fizikailag van ott” valahol, de neki semmiben sem kell döntenie. Jellemzőek a passzív („mások döntenek helyettem, tehát nekem nem kell”), a nemtörődöm („nem érdekel, hogy itt vagyok”), valamint az önző („nem érdekel, ha nem rólam szól” vagy „mikor szabadulhatok innen el”) felfogások. Az élet nagy döntései itt még nem vagy csak korlátozottan aktuálisak, valamint többnyire fokozatosan jelennek meg (pl. továbbtanulás).

„15 éves voltam, amikor a középső unokatestvérem megházasodott. Ekkoriban még semmi komoly jelentősége sem volt, és értelmezése sem állt rendelkezésemre egy ilyen életeseeménynek.” (férfi, középiskolás évek)

A felsőoktatási években már megfordul ez a hozzáállás, egyre több saját döntést igénylő dologban kell részt venni, vagyis a passzív (limitált döntéshozatalt) egyre inkább felváltja az aktív döntéshozatali szerep (a kérdések gyakoriságát és súlyát illetően is). Amennyiben az egyén nem áll a szereppartnernek (ami egyénenként meglehetősen változatos képet mutathat) által meghatározott szinten, akkor számonkérésre kerül sor.

„Részemről egy igen furcsa nap volt. 23 évemmel néhányak szemében már »bőven« abban a korban jártam, amikor már illene a jövőre gondolva tervezgetni család, nősülés stb. kapcsán, amellyel a világból ki tudtak volna üldözni, ha nem húzom fel jó korán a bevált pókerálarcomat. ... Olyan gondolatok, hogy már bizony vannak általános iskolai, gimnáziumi ismerőseim, akik házasodtak vagy már készülnek, holott saját részemről ez teljesen elképzelhetetlen jelenleg, pedig az eddigi leghosszabb és legjobb párkapcsolatomban vagyok.” (férfi, felsőoktatási évek)

Szubjektív leválás

A szubjektív leválás a fiatalok történetei alapján egyértelműen elindul a középiskolás években, de ekkor még a családhoz való kötődés is erős. Az egyetemisták esetében a szülőkhöz való viszony megváltozik, és a fiatalok egyre inkább a szülők egyenrangú partnereivé válnak, miközben el is távolodnak tőlük. A családtagokkal való együttlét számos konfliktus forrása is lehet, a kötelékeit mindinkább elszakítani kívánó középiskolás szárnyaszegett madárként vergődhet a szülők által létrehozott kalitkában, legalábbis ilyen típusú észlelések előfordulnak. A szubjektív leválás igénye tehát már itt is megjelenik, a kitörés egyik lehetősége a lázadás, ami további veszekedéseket indukálhat. Ez az adott zárt rendszeren belüli szubjektív leválás természetesen csak részleges, ráadásul elég erősen megfigyelhető az énközpontúság.

„A családi utazás fiatalon nagyon izgalmas kaland volt, mivel akkoriban épp lázadó korszakomat éltem, a család mindig inkább nyűg volt, nem akartam velük tölteni az időmet. Egy ilyen különleges élmény volt szükséges ahhoz, hogy élvezzem az együttlétet, »kibírjak« egy egész hetet velük és ne veszekedjek a szüleimmel – akkoriban ez nagy szó volt.” (nő, középiskolás évek)

A felsőoktatási évek élményeinél a jelen pillanatok rövid át- vagy túlélése helyett az idő dimenziója holisztikusabb, a múltat (nosztalgia) a jövővel (tervek) összekapcsoló jelen képes az idősíkok integrálására. Jellemző az események tényleges, mélyebb átélése, ahol már nem kizárólag a mesélő, hanem a társaság is fontos. A közös családi események tehát valóban fontossá válnak, a családi rítusok társadalmi ajándék (Driver 1991) jellege erősödik a fiatalok számára is.

„Egyetemistaként, »felnőtt« fejjel, higgadtan éltem meg a diplomaosztó szépségét, sokat beszélgettem a szüleimmel, vendégeimmel, átéltem az esemény jelentőségét, nem csak nosztalgiáztunk, hanem jövőmről is beszélgettünk.” (nő, felsőoktatási évek)

A középiskolás és egyetemista évek összehasonlítása

A középiskolás és az egyetemi évek közötti különbségeket leíró dimenziókat környezeti, családi, valamint egyéni kategóriák szerint lehet csoportosítani. Bár számos

dimenzió felrajzolható, a 2. táblázatban azokat jelenítjük meg, amelyek lényegesek a felnőtté válás szempontjából. A középiskolás és az egyetemi évek közti tipikus (bár természetesen nem minden esetben megfigyelhető) eltérések a táblázat 3. és 4. oszlopának összevetése alapján látszanak.

2. táblázat: A középiskolás és az egyetemi évek családi eseményei közötti főbb különbségeket magyarázó dimenziók

Dimenzió kategóriája	Dimenzió	Középiskolás évek	Egyetemi évek
Környezet	Családtagok közti fizikai távolság	Alacsony	Magas
Család (közösség)	Összetétel és nagyság	Rokonok	Újak bekerülése (pl. új barát, befogadási rítus)
	Szereppartnerek hozzáállása	Gyermekként kezel	Felnőttként kezel
	Bevonás a családi döntéshozatalban	Nem vonja be	Bevonja
	Beszélgetés témája	Jövőorientált	Múltorientált, nosztalgiazás
	Beszélgetés mélysége	Felszínesebb	Mélyebb
Egyén	Értékrend	Materializmus (ajándék a fontos)	Spirituális gondolkodás (az együtt töltött idő minősége a fontos)
	Ki van a központban	Egocentrizmus	Mások (is) fontosak
	Gondolkodásmód	Éretlenebb, gyermeki	Érettebb, felnőtt
	Bevonódás mértéke	Alacsony	Magas
	Segítőkészség	Alacsony	Magas
	Emlékhány	Hiányos emlékek	Eleven emlékek

Forrás: saját szerkesztés

Ha a tágabb kategóriától indulunk a szűkebb felé, akkor először a *környezettel*, a tágabb kontextus elemzésével célszerű kezdeni. Míg a középiskolás évek alatt a fiatal többnyire együtt él szűkebb családjával, addig az egyetemi évek alatt már jellemzően a különélés figyelhető meg, ezért bármilyen családi összejövételkor neki is többet kell utaznia (a hazatérés érzése). Ez a fizikai távolság (különköltözés) egyrészt segíti a leszakadást és a felnőtté válást, másrészt azonban rítusokkal erősíthetők a családi kapcsolatok, vagyis a lelki távolság csökkenthető.

„Azért volt annyira meghatározó, mert emlékszem, akkor voltam elsőéves egyetemista, abban az évben ősszel »repültem ki a családi fészekből«, négy hónapja éltem már külön a szüleimtől, és igazán maradandó élményt okozott számomra az, amikor azon a télen, az első vizsgaidőszakom alkalmával hazamehettem hozzájuk. Olyan más lett hirtelen a szülői ház, a kert, a város, de még a szobám is, ahol éveket töltöttem.” (nő)

A család változásával kapcsolatos egyik fontos különbség a család összetételében keresendő, azaz kik a tagjai, kik nem lehetnek már ott, vagy hogyan fogadják az új szereplőket (pl. új partner) a családtagok. Ennél még lényegesebb a szereppartnerek hozzáállása az alanyhoz, vagyis az, hogy mennyire tekintik ők felnőttnek. Ez hatással van arra, hogy milyen mértékben vonják be a családi döntéshozatalba, milyen témákról beszélgetnek vele és azt milyen mélyen teszik.

„Az ünnepség után egy étteremben ünnepeltük az újabb diplomás családtagot. Jó hangulatban telt az este, sokat beszélgettünk, nosztalgizáltunk és élveztük a remek ételeket. Megelégedéssel nyugtáztam, hogy a szüleim végre felnőttként kezelnek, bármilyen témáról el tudunk beszélgetni, és kíváncsiak a véleményemre.” (nő)

„Bár a család szerepe továbbra is hihetetlenül fontos, kicsit megváltozott. A beleszólásom a dolgok menetébe sokat nőtt az idők folyamán. Felnőttem, a szüleim komolyabban is vesznek, önállóbbnak gondolnak, mint a középiskolás éveim alatt. Míg gimiben az anyukámnak volt döntési joga a legtöbb „kreatív” kérdésben, most már úgy veszem észre, nagyjából egyenrangúként tekint rám, és kikéri a véleményem a legtöbb dologban.” (nő)

Az *egyénben* is számtalan változás mehet végbe a két időpont között. Az egyik ilyen az értékrendben történő alapvető változás, ami egyrészt megfigyelhető abban, hogy mi a fontos, így például a tárgyi ajándék vagy az együtt töltött idő. Ehhez kapcsolódik, hogy ki van a történet középpontjában, vagyis a történet mesélője milyen mértékben törődik másokkal is. Az érettebb (egyetemista) gondolkodás növeli a felelősségtudatot, magasabb az aktivitás, nagyobb mértékű a bevonódás, valamint megemelkedik a segítőkészség szintje.

„Számomra különbség volt, hogy az esküvő esetében többet tudtam segíteni, jobban éreztem magam, jobban is emlékszem rá, mivel nem olyan régen volt. Az esküvői előkészületekben aktívan kivettem a részemet, míg a születésnap esetében kihúztam magam a munka alól. Kisebb voltam, féltem az érettségimtől.” (férfi)

„Teljesen felértékelődött akkor a karácsony fogalma, emlékszem, nem azzal voltam már elfoglalva, hogy ki mit kap ajándékba, hogy hogyan vonhatom ki magam az ünnepi készülődés alól, a közösen töltött idő vált értékessé és megfizethetlenné.” (nő)

Emellett mind a két időszakban megfigyelhető, hogy a jelentősebb rítusok más rítusokat integrálnak, hiszen a nagyobb ívű rítusok több kisebb rítust is tartalmaznak, így

például egy diplomaosztón a rítus több kisebb rítusból tevődik össze: tisztálkodás, öltözködés, üdvözlés, fő szertartás, étkezés, beszélgetés, ajándékozás, búcsú.

Következtetések, összegzés

Vizsgálatunk alapján a felnőtté váló egyetemisták családi rítusokkal kapcsolatos történetei jól strukturálhatók, ami részben a történetek szerkezetiségéből, részben pedig a rítusok forgatókönyvjellegéből következik. A fiatalok által bemutatott történetek egyúttal a családtól való elszakadás jegyeit is magukba foglalják. A középiskolás és az egyetemi évek családi rituáléi közti különbségeket leíró dimenziókat környezeti, családi, valamint egyéni kategóriák szerint lehet csoportosítani. A középiskolás évek a felnőtté válás korai szakaszát fejezik ki, míg az egyetemista évek során a fiatalok a teljes felnőtté válásig is eljuthatnak. Ennek a folyamatnak a része, hogy a fiatal körül változnak a családhoz tartozó személyek (benne például a szülők válása, partner kapcsolat/házasság létesítése, gyermekszületés a családban, haláleset) és megváltozik a környezet szerepelvárása is a fiatalra vonatkozóan. Ugyanígy történnek belső változások is a fiatalokban a változó családhoz és a megváltozott szerepekhez kapcsolódóan.

A felnőtté válás történeteiben az egyéni és közösségi nézőpontok együttesen vannak jelen, ahogy azt Mitev (2006) korábbi kutatása is jelezte. A felnőtté válás átmeneti rítusaiban a „mi történik velem” és a „mi történik a családban” nézőpont jellemzően egységet alkotva jelenik meg.

A leválás folyamatában léteznek olyan események, amelyek segítik a leválást, úgy mint a lakóhelytől távoli iskola, költségtérítés, munkavállalás, hiszen ezek csökkentik a szülőkkel együtt töltött időt, valamint növelik a fizikai távolságot. A rítusnál lényeges az eltávolodás (búcsú) és a megérkezés (befogadó rítusok) hullámzása. Ennek hiányában a kontextus mindig ugyanaz marad, ahol a szerepek nem változnak. Az is előfordul, hogy a leválást az egyén kezdetben nem saját magán keresztül tapasztalja meg, hanem valamelyik családtagján keresztül, ami szólhat az adott személy szintlépéséről (pl. testvér elköltözik, megházasodik) vagy a család széteséséről (pl. szülők elválnak vagy valakinek az elvesztése).

Vaskovics (2000) alapján felnőttnek tekintjük azokat a személyeket, akik képesek a családi háztól való leválásra annak minden vonatkozó dimenziójában. Vizsgálatunk új dimenziót nem tárt fel a felnőtté váláshoz kapcsolódóan, de a korábbi kategóriákat tartalmilag gazdagította az egyetemisták esetében. A fiatal egyetemisták családi történeteiben elsősorban a döntési szabadság kérdése és a szubjektív felnőtté válás jelenik meg és elsősorban ez jelenti számukra a felnőtté válást. A többi dimenziót csak azok említik, akiket ténylegesen érint, hogy már nem laknak együtt a szüleikkel vagy rendelkeznek munkahellyel, így rendszeres saját jövedelemmel. Ezek a fiatalok megélik az ezzel járó változásokat és mindennek a következményeit a családi kapcsolataikra, így a felidézett családi események kapcsán említik is ezeket. Mindez azt is

jelentheti, hogy a felnőtté válás megélése gazdagodik, ahogy egyre több szempontból felnőtté válik egy fiatal. A jogi leválás a vizsgálatunk szerint jellemzően nem adja meg a felnőtté válás megélését, de ahogy ez kiegészül a többi dimenzió bármelyikével, egyre jobban megjelenik a felnőtté válás érzete az egyetemisták észlelésében. Vaskovics kategóriáját tekintve azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a felnőtté válás „múlt perspektívájú”, azaz a múltban történt események viszonylatában és nem a jövőre vonatkozó várakozásban konstruálódik.

A mai társadalom számos kihívást állít a család intézménye elé. Ez a válások és újraházasodások, az egyszülős családok elterjedtsége, a mozaikcsaládok megjelenése mellett magába foglalja a szülői tekintélyelvűség eltűnését és a nevelési elvek demokratizálódását (Somlai 2011b). Ezek a kihívások a felnőtté válás rítusaiban is megjelennek és rendezetlenséget mutatnak a család működésében. A befejezett átmeneti rítus lényege, hogy miután a szertartás véget ér, az egyén új tudása birtokában visszatér eredeti életvilágába, de már megváltozott, többnyire magasabbnak értékelt státuszban. Ilyen például a házasságkötés vagy a diplomaszerezés eseménye (Van Gennep 2004 [1960]). Vizsgálatunk szerint, ha a családon belül és kívül feszültségek vannak, továbbá jellemző a tagok közötti fizikai távolság, akkor ez a befejezettség és magasabb szintre lépés elmaradhat. Így a család rítusainak befejezetlensége a családi közösség szétesését eredményezheti. Ezt jelzik a kutatásunk során feltárt befejezetlen családi rítusok. Ezek jellemzően az egyetemisták különköltözésével és az új barát/barátnő integrálására való képtelenséggel összefüggésben jelennek meg a családban. Eredményeink szerint, amennyiben a családban elsődlegesen az egyéni szempontok a közösség érdeke helyett, akkor egy-egy említett kihívás könnyen konfliktusok sorozatához vezethet, ahol a rituális események közösségi megélését a játszmázásokban való részvétel veszi át. Mindennek következtében elmarad az újraintegrálás, nincs befogadás, azaz a rítus befejezetlen marad. A befejezetlen rítusok miatt a közösség és az egyén ténylegesen nem tud fejlődni, és az átmeneti rítusokat záró integráció helyett a közösség a szétszakadás felé tart. Ezáltal elmondható, hogy a szétesőben lévő családok fiataljai a liminoid státuszban ragadhatnak a rítusok minőségi lezárása nélkül, ahogy azt Péley (2002) is megállapította.

Összességében elmondható mind a korábbi szakirodalmi kutatási eredmények, mind jelen kutatás eredményei alapján, hogy a családtól való leválás időszaka kihívás elé állítja a családokat identitásuk megőrzésében a fiatal felnőttek és szüleik között kialakuló nagyobb fizikai és érzelmi távolság okán. Ugyanakkor ezeken a nehézségeken a változáshoz jól adaptálódó rítusok átsegíthetik a családot.

A kutatásunk korlátját jelenti, hogy a fiatalok felnőtté válási folyamatát és ehhez kötődően családi rítusait egyetemisták esetében és azon belül is egy meghatározott csoport kapcsán elemeztük. Ez azt is jelenti, hogy egy olyan csoportot vizsgáltunk, amely esetében releváns az Erikson (1991) által megfogalmazott pszichoszociális moratórium, amely a felsőoktatásban tanulók számára sajátos haladékot jelent. Ezen a legfeljebb érettségizett fiatalok nem mennek keresztül, így vizsgálati eredménye-

ink rájuk nem érvényesek. Emellett a vizsgálat retrospektív jelleggel két múltbeli eseményt vont vizsgálat alá, amely a felejtés és a körülmények megváltozása miatt nem feltétlenül jelzi jól egy-egy időszak legfontosabb eseményeit. Egyúttal kutatásuk sajátos nézőpontot használt, hiszen a felnőtté váló egyetemisták szűrőjén keresztül értelmezte a valóságot. Ezért nem meglepő, hogy a szakirodalomban a szülői oldalt jellemző feszültségek és az alkalmazkodás kihívásai (lásd Turcotte 2006; Godfrey–Roberts 2011) ebben a kutatásban nem jelentek meg, sőt az egyetemisták inkább a saját alkalmazkodásuk szükségességét említették több esetben is.

Eredményeink alapján és kutatási korlátainkat figyelembe véve jövőbeli kutatási irányoknak javasoljuk a felsőoktatásba nem lépő fiatalok felnőtté válásának megismerését, az egyetemisták esetében egy szélesebb és ezáltal heterogénebb csoport megértését, valamint a nem teljes rítusok fokozottabb vizsgálatát és szimbólumrendszerük megértését elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt.

Abstract: The quality of family relationships and "the old way" of family life undergoes tremendous changes once young adult children leave home. After leaving the nest, young adults re-establish their family roles and family attachments, while adapt to their new roles in life. The study of family rituals gives a more detailed understanding of this adaptation process as rituals may serve as a connection between life-cycles, support continuity and reinforce family ties. Present study analyses the nest-leaving process from the young adults' point of view with the help of qualitative research methodology and enriches the concept of Vaskovics (2000) on the process and dimensions of the detachment procedure.

Keywords: family, youth, ritual, detachment process

Irodalom

- Alders, M. P. C. – Manting, D. (1999): Household Scenarios for the European Union, 1995–2025. Paper for the European Population Conference EPC99, The Hague, The Netherlands.
- Alexander, J. C. (2006): Cultural pragmatics: Social performance between ritual and strategy. In Alexander, J. C. – Giesen, B. – Mast, J. L. (eds.): *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. New York: Cambridge University Press, 29–90.
- Arnett, J. J. (2000): A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5): 469–480. DOI: 10.1037//0003-066X.55.5.469.
- B. Erdős M. – Kelemen G. – Csürke J. (2003): A felszabadulási rituálék szerepe egy élehető világ kialakításában. *Addiktológia*, 2(2): 65–84.
- Beaujot, R. (2006): Delayed life transitions: Trends and implications. In McQuillan, K. –Ravanera, Z. (eds.): *Canada's Changing Families: Implications for Individuals and Society*. Toronto: University of Toronto Press, 105–132.
- Belch, M. A. – Krentler, K. A. – Willis-Flurry, L. A. (2005): Teen internet mavens: Influence in family decision making. *Journal of Business Research*, 58(5): 569–575.

- Butterworth, M. (2009): Parents use savings to support adult children. *Telegraph*. Letöltve: 2012. 06. 26. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/6911579/Parents-use-savings-to-support-adult-children.html>.
- Butterworth, M. (2010): Almost a third of parents remortgage their home to fund adult children. *Telegraph*. Letöltve: 2012. 06. 26. URL: <http://www.telegraph.co.uk/finance/personalfinance/borrowing/mortgages/7251104/Almost-a-third-of-parents-remortgage-their-home-to-fund-adult-children.html>.
- Bossard, J. H. S. – Boll, E. S. (1950): *Ritual in Family Living*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Boyd, M. – Pryor, E. T. (1989): Young adults living in their parents' home. *Canadian Social Trends*, Summer, 17–20.
- Campbell, K. – Silva, L. C. – Wright, D. W. (2011): Rituals in unmarried couple relationships: An exploratory study. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 40(1): 45–57. DOI: 10.1111/j.1552-3934.2011.02087.x.
- Campbell, K. – Ponzetti, J. J. (2007): The moderating effects of rituals on commitment in premarital involvements. *Sexual and Relationship Therapy*, 22(4): 415–428.
- Caplow, T. (1982): Christmas gifts and kin networks. *American Sociological Review*, 47(3): 383–397.
- Cobb-Clark, D. A. (2008): Leaving home: What economics has to say about the living arrangements of young Australians. *The Australian Economic Review*, 41(2): 160–176.
- Cote, J. – Bynner, J. M. (2008): Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: The role of structure and agency in emerging adulthood. *Journal of Youth Studies*, 11(3): 251–268.
- Crespo, C. – Davide, I. N. – Costa, M. E. – Fletcher, G. (2008): Family rituals in married couples: Links with attachment, relationship quality, and closeness. *Personal Relationships*, 15(2): 191–203.
- Csepeli Gy. (2015): *A szervezkedő ember – A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Driver, T. (1991): *The Magic of Ritual*. New York: Harper Collins.
- Durkheim, E. (2003 [1912]): *A vallási élet elemei formái*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Eliade, M. (1987): *A szent és a profán*. Budapest: Európa Kiadó.
- Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Eurostat (2013): Estimated average age of young people leaving the parental household by sex. Letöltve 2015. július 20., <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
- Fiese, B. H. – Tomcho, T. J. – Douglas, M. – Josephs, K. – Poltrock, S. – Baker, T. (2002): A review of 50 years of research on naturally occurring family routines and rituals: Cause for celebration? *Journal of Family Psychology*, 16(4): 381–390. DOI: 10.1037/0893-3200.16.4.381.

- Gadamer, H. G. (2003): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Glaser, B. G. (1992): *Basics of Grounded Theory Analysis*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glick, P. C. (1977): Updating the life cycle of the family. *Journal of Marriage and the Family*, 39(1): 5–13.
- Goldscheider, F. (2000): Why Study Young Adult Living Arrangements? A View of the Second Demographic Transition. “Leaving Home: A European Focus” at the Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. 6–8 September 2000.
- Gennep, A. Van (2004 [1960]): *The Rites of Passage*. London: Routledge.
- Godfrey, M. – Roberts, K. (2011): When I’m sixty-four – Will you still need me? An investigation on the impacts of adult children living at home. In Patterson, A. – Oakes, S. (eds.): *Proceedings of the Academy of Marketing Conference 2011: Marketing Field Forever*. Liverpool: Academy of Marketing.
- Goody, J. (1977): Against „ritual”: Loosely structured thoughts on a loosely defined topic. In Falk Moore, S. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 25–35.
- Horváth D. – Mitev A. (2015): *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea Kiadó.
- Ipsos (2008): Kid.comm kutatás eredményei. Letöltve: 2011. november 25., *Figyelő*.
Letöltve: http://www.figyelo.hu/hetilap/20090427/kicsik_de_erosok/
- Kiser, L. J. – Bennett, L. – Heston, J. – Paavola, M. (2005): Family ritual and routine: Comparison of clinical and non-clinical families. *Journal of Child and Family Studies*, 14(3): 357–372. DOI: 10.1007/s10826-005-6848-0.
- Kissné Viszket M. (2005): Családi rituálék mint protektív faktorok. *Alkalmazott Pszichológia*, 7(1): 74–89.
- Klanczay G. (1984): A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In Hofer T. (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 23–60.
- Kovács P. – Kosztopulosz A. – Révész B. – Kiss G. D. – Székelyhidi K. – Tulkán T. – Árvai-Tóth A. (2011): Középiskolások pénzügyi kultúrájának felmérése – *Összefoglaló tanulmány, az Econventio Közhasznú Egyesület és a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar kutatócsoportja által végzett felmérés eredményei*. Letöltés: 2012. 07. 27. URL: <http://econventio.hu/#letoltheto-dokumentumok/penzugyi-kultura-felmeres-2011-tanulmany>.
- Leach, E. (1996): *Szociálanropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lintonen, T. P. – Wilska, T. A. – Koivusilta, L. K. – Konu A. I. (2007): Trends in disposable income among teenage boys and girls in Finland from 1977 to 2003. *Journal of Consumer Studies*, 34(4): 340–348.
- Mitev, A. Z. (2006): A társadalmi marketing elméleti és empirikus kérdései. Egyetemisták alkoholfogyasztási történeteinek narratív elemzése. Doktori (PhD)-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola.

- Mitev A. Z. – Neulinger Á. (2016): Sikeres és sikertelen rítustipológia a családi rítusok elemzésén keresztül. *Vezetéstudomány*, 47(7): 29–40.
- Moore, S. F. – Myerhoff, B. G. (1977): Introduction: Secular ritual: Forms and meanings. In Falk Moore, S. – Myerhoff, B. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen: Van Gorcum & Comp, 3–24.
- Moschis, G. P. – Mitchell, L. G. (1986): Television advertising and interpersonal influences on teenagers' participation in family consumer decisions. *Advances in Consumer Research*, 13: 181–186.
- Murinkó L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53(1): 7–37.
- Napi Gazdaság (2012): Ezért nem váltanak bankot az egyetemisták; május 2. Letöltés: 2012. 07. 27., http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ezert_nem_valtanak_bankot_az_egyetemistak.518090.html.
- Neulinger Á. (2013): Világi rítusok, családi rítusok. Szakirodalmi áttekintés. *Szociológiai Szemle*, 3: 102–120.
- Otnes, C. C. – Ruth, J. A. – Lowrey, T. M. – Commuri, S. (2006): Capturing time. In Belk, R.W. (ed.): *Handbook of Qualitative Research in Marketing*. New York: Sage Publications, 387–399.
- Pearson, J. C. – Child, J. T. – Carmon, A. F. (2010): Rituals in committed romantic relationships: The creation and validation of an instrument. *Communication Studies*, 61(4): 464–483.
- Péley B. (2002): *Rítus és történet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Richardson, L. (1990): Narrative and sociology. *Journal of Contemporary Ethnography*, 19(1): 116–135.
- Rook, D. W. (1985): The ritual dimension of consumer behavior reviewed. *Journal of Consumer Research*, 12(3): 251–264.
- Smit, R. (2011): Maintaining family memories through symbolic action: Young adults' perceptions of family rituals in their families of origin. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(3): 355–367.
- Somlai P. (2011a): F fiatalok társadalomszemlélete nemzedéki metszetben. OTKA Kutatási Jelentések, letöltve 2015. 7. 20., http://real.mtak.hu/11645/1/49655_ZJ1.pdf.
- Somlai P. (2011b): Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 25–36.
- Somlai, P. – Tóth, O. (2004): Families in Hungary. In Adams, B. N. – Trost, J. (eds.): *Handbook of World Families*. Thousand Oaks, Sage, 313–329.
- Somlai P. – Tóth O. (2002): A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*, 11(3): 339–348.
- Spagnola, M. – Fiese, B. H. (2007): Family routines and rituals: A context for

- development in the lives of young children. *Infants & Young Children*, 20(4): 284–299. DOI: 10.1097/01.IYC.0000290352.32170.5a.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B. (2009): How are time-dependent childbearing intentions realized? Realization, postponement, abandonment, bringing forward. *European Journal of Population*, 25(4): 503–523.
- Strauss, A. L. – Corbin, J. (1990): *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park: Sage Publications.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50(4): 430–437.
- Turcotte, M. (2006): Parents with adult children living at home. *Canadian Social Trends*, Spring, 2–10.
- Turner, V. (2002 [1969]): *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Turner, V. (1982): *From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.
- Vaskovics L. (2014): Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 5–39.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia szociológia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4): 3–20.
- Wall, W. D. – Williams, H. L. (1970): *Longitudinal Studies and the Social Sciences*. London: Heinemann Educational Books Ltd.
- Whiteside, M. F. (1989): Family rituals as a key to kinship connections in remarried families. *Family Relations*, 38(1): 34–39.
- Wolin, S. J. – Bennett, L. A. (1984): Family rituals. *Family Process*, 23(3): 401–420.